

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŐTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 4

Bahar 2006

IRK BİTİĞ METNİNİN POETİK YAPISI

Fuzuli *BAYAT*

Özet

Şehir kültürünün ilk sözlü abidesi olan Irk Bitig, IX. yy. da Göktürk alfabesi ile yazıya alınmış ve iyi-kötü zıtlığı üzerine kurulmuş fal kitabıdır. Asonans kafiye üzerine kurulan Irk Bitig, yaşamdaki olayları ve hadiselerdeki reelliği yansıtmaya ve fal açma özelliği bakımından önemli bir eserdir. Eserde leksik tekrarlar önemli bir yer tutar. Eski Türk şiirinin özelliklerinden biri olan aliterasyonlara Irk Bitig’de sıkça rastlarız. Böylece seslerin birbirini izlemesi, kulakta akıcılığın temin edilmesi prensip olarak düşünülmüş olabilir. Uygur edebiyatı ve eski Türk şiiri Irk Bitig’in şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kısacası bu metnin işlevselliği sözlü kültür koduna uygun bir biçimde ortaya çıkmış, kehanet paradigması Türk dini-mitolojik olguları bağlamında sunulmuştur. Irk Bitig’de bedii tamlamalar dikkat çekmektedir. Bu tamlamaların yanında uslubî paralelizmler esere yüksek bir edebî estetik kazandırmıştır. Eserin önemli yönlerinden biri de konuşma dilinde yazılmış olmasıdır. Sözlü kültür geleneği için karakteristik olan nesir-şiiir birleşmesinin var olduğu Irk Bitig’teki dörtlükler, Anadolu’da “mani”, Azerbaycan’da “bayatı” şeklinde gelişerek yeni kafiye sisteminin oluşmasını sağlamış, Türk şiirinin tarihi gelişim sürecini takip edebilme imkanını da böylece ortaya çıkarmıştır.

Bu makalede Irk Bitig metni sözlü kültür bütünlüğü bağlamında ele alınmış, medeniyetin varislik prensibi bir kez daha vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Irk Bitig, din, Eski Türk Şiiri

The Poetic Structure of *Irk Bitig*

Abstract

Irk Bitig that was adorned with rhymed and asonastic poems is an important work of art since it reflects social events. This work of art which has no relationship with Mani religion was founded on good-bad dichotomy. Irk Bitig reminds us of the Monument of Orhun-Yenisey in the way it analyzes the events. Lexical repetitions have an important part in the work. There are lots of frequently alliterations which characteristic of ancient Turkish poetry. Uighur Literature and ancient Turkish Poetry might have played an important part in creation of Irk Bitig. The literary phrases attract the readers’ attention in Irk Bitig. Besides this literary phrases, there are some stylistic

parallelisms which has added superior aesthetics to the work of art. Like the ancient work of arts the language of Irk Bitig is a combination of poem and prose. The quatrain of Irk Bitig which is name "manı" in Anatolia and "bayatı" in Azerbaijan has created a new rhym system. As a result of this change, an opportunity has appeared to follow historical progress of Turkish poetry. The poetic style appeared in Irk Bitig is important in that it shows us the progress of Turkish language towards syllabic meter.

Key words: Irk Bitig, religion, old Turkish poem

Poetik yapısına göre Irk Bitig, Orhun-Yenisey yazıtlarından, özellikle de Kültiğin abidelerinden farklılık oluşturmaz. Irk Bitig'in dili eski Türk edebiyatında olduğu gibi paralelizmlerle kafiyeli nesirlerle, asonans şiirlerle süslenmiştir. Bütün bu poetik elementler eserin okunuşunu kolaylaştırmış, bedii-estetik gücünü çok etkilemiştir. Orhun-Yenisey abidelerinin şiirselliği, ilk Türk şiirinin oluşması yolları Kültiğin, Tonyukuk, Bilge Kağan yazıtlarında dörtlü şiir parçaları hakkında İ.V.Stebleva etraflıca bilgi vermiştir. (Stebleva, 1965; Stebleva, 1971) İ.V. Stebleva genellikle eski Türk abidelerinin dilini şiir olarak kabul edip araştırmalarını bu istikamette yapmıştır. Hatta araştırmacı hece ölçüsüne uygun gelen şiir parçalarının da olduğunu gerçekten ispat edebilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki eski Türklerin edebi, hukuki, tıbbi, dini yazılarının dili şiirsel unsurlarla, bedii tasvir vasıtaları ile, akıcı kafiyeli nesirle zengindir. Bu şiirsel üslup Irk Bitig metinlerinde daha güçlüdür. Bu meseleye vaktiyle W.Thomsen de değinmiştir. Onun fikrine göre paralellik oluşturan cümlelerde aynı sayıda hece mevcuttur. Ancak W.Thomsen bunları tesadüf olarak kabul eder ve Stebleva'dan farklı olarak Irk Bitig'in nesirle yazıldığını iddia eder. (Thomsen, 1912)

Irk Bitig'in dilinin akıcılığı, ve konuşma üslûbuna yakın olması, mazmununda daha çok reel tasvirler bulunmasına yol açmıştır. Bu eserde tasvir edilen eşyalar güncel olmasıyla da dikkat çekmektedir. Irk Bitig'de hayvan unsurlarının geniş yer alması ve nihayet fala bakmanın sade bir mantığa dayanması yukarıda değinilen fikirlerden hiç birinin hakikate yakın olmadığını söylemeye olanak verir. Hadiselerin tasvirindeki reellik bize Orhun-Yenisey abidelerinden aşınadır. Mesela, Irk Bitig'de şöyle denilir:

Kanlık süsi abka önmiş
Sagır içre elik kiyik kirmiş

Kan eliğın tutmuş,
Kara kamıg süsi öğirer,tir.
Ança bilinler
Eğdü ol. (Orkun 1994: 282)
Tercümesi:
Hanlık ordusu ava çıkmış
Çayır içine keçi, geyik girmiş,
Han keçiyi tutmuş,
Bütün ordu ehli rahatlar-der
Bunu bilin
Bu iyidir.

(hanlık ordusu ava çıkmış. Çayırın(?) içine yabancı geyik girmiş., han elile tutmuş, halk bütün ordu sevinir. Bunı biliniz.)

Tasvir edilen bu tip gerçek av sahnelerine hem Türk destanlarında hem de eski edebiyatta rast geliriz. Bu ve buna benzer sosyal ve mitolojik konuların eserde bolluğu *Irk Bitig* kitabının Türk düşüncesinin mahsulü olduğunu söylemeğe esas verir. (Bkz. Bayat, 2004, 109-125) Bazı araştırmacıların *Irk Bitig* metnini Mani edebiyatı ürünü olması fikri metnin yapısı, konusu ve düşünce mekanizması açısından değerlendirildiğinde yanlış görülür. *Irk Bitig*'de bütün metin orijinal bir şekilde evrensel karşılaştırma olan iyi-kötü antitezi üzerine kurulmuştur.

Epik klişeler. *Irk Bitig*'de bazı epik klişeler bir bakıma Orhun-Yenisey kitabelerinin başlangıcını hatırlatır. Mesela 15. bölüm şöyle başlar:

Üze tuman turdı,
Asra toz turdı.
Kuş oğlu uça aztı,
Kiyik oğlu yügürü aztı,
Kişi oğlu yorıyu aztı... (Orkun, 1994: 268)
Tercümesi:
Yukarıda duman durdu,
Aşağıda toz durdu.
Kuş yavrusu uçarak azdı,
Geyik yavrusu kaçarak azdı,
İnsanoğlu yürüyerek azdı...

(Üstte duman(sis) durdu; aşağıda toz durdu. Kuş oğlu(yavru kuş)uçarak yolunu kaybetti. Yavru geyik koşarak yolunu kaybetti. İnsan oğlu yürüyerek yolunu kaybetti.)

Bu cümle hem ruhu hem de söyleyiş tarzı ve de şiirselliği ile Kültiğin abidesindeki cümeleyi hatırlatır:

Üze kök tengri asra yağız yer kılındukda
Ekin ara kişi oğlu kılınmış. (Orkun, 1994: 28)

Tercümesi :

Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta
İkisinin arasında insan oğlu yaratılmış.

İrk Bitig eserinden verdiğimiz bu örneklerden anlaşılacağı gibi eski Türk edebiyatı bir bütün oluşturmaktadır. Orhun-Yenisey abideleri, özellikle de Kültiğin abidesinde karşılaştığımız deyimler, ifadeler, hadiselerin verilmesinde epik tahkiye, ayrıca kafiyeli nesir eski Türk edebiyatının folklordan çok şey aldığını ispatlar.

İnsanlar, bu fal doğru çıkar, bu falcı doğru söyler, fikrinden yola çıkarak daha çok dilinin ibareli, canlı olmasıyla ayrılan falcılara itibar etmişlerdir. Hem klasik edebiyatımız hem de muasır edebiyatımızda bu tür falcı ifadeleri tenkit edilmektedir. Hatta İslamiyet'in kabulünden önce Türklerde de şamanlar fala baktıkları zaman o kadar anlaşılma cümleler kullanır, o kadar ilginç fikirler söylerlerdi ki onları yalnız uzun istiarelerden sonra anlamak mümkün olurdu. Şamanlar buna gaipen ruhların kendi ifadeleri ile haber verdikleri şeklinde izah ederlerdi. Ancak İrk Bitig diğer fal kitaplarından dil-üslup özelliklerine göre de farklılık gösterir. Öyle ki, çok erken zamanlardan ortaya çıkmış bu farklılık İrk Bitig'in sade üslubundan ve anlaşılır dilinden görünmektedir.

İslamiyet'ten sonraki falcılarda da Arap dilinden yerli yersiz getirdikleri örneklerle fal metninin üslubunu ağırlaştırmış, bununla da müşteri yanında itibar kazanmak, onlara laubali görünmek istemişlerdi.

İrk Bitig eseri Çin falmalarının tesiri ile şekillense de dilinin ve üslubunun açıklığı, cümle yapısının sadeliği ile dikkati çeker. Aşağıda da göreceğimiz gibi İrk Bitig kitabı ilk şiirin örneklerini içerisinde taşımakta ve hem edebi değer olarak hem de dilinin sadeliği ile dikkati çekmektedir. Paralelizmin bütün türlerini korumuş olan bu fal kitabı bugün de edebi değerini kaybetmemiştir. Türk şiirinin, aliterasyonlu, kafiyeli nesrinin inkişafını izlemek bakımından da bu kitap kıymetlidir.

Her bir folklor metninin üslubi özelliği dilin bütün seviyeleri üzerine (Fonetik, leksik, morfolojik, sentaktik) yayılmıştır. Bu seviyelerin her birinin kendine has fonksiyonu vardır. Ancak dilin bütün aşamalarının yekunu olan

cümle, halk edebiyatı hikayelerinde daha zengin, daha dolgun şekilde ortaya çıkar. Cümle vasıtaları aslında fonetik unsurların, leksik-estetik hususiyetlerin, uslubi morfolojik parçaların bütünü gibi bir bakıma onların toplamı gibi ortaya çıkar. Sentaktik parçalar, kurucu, teşkil edici mahiyette olup İrk Bitig'in şiirsel yapısında asıl işlevini yerine getirir.

Şifahi halk edebiyatının farklı, kendine mahsus dil-üslup bütünlüğü vardır. Daha geniş manada folklor poetiği hususi bir hadise olup klâsik edebiyatın şiirselliğinden farklıdır. Yazılı edebi metinler için tatbik edilen dil-üslup özellikleri şifahi edebiyatın ürünleri için makbul sayılmaz. Bu manada İrk Bitig folklor ürünü gibi halk edebiyatı şiirselliği yönüyle araştırılmalıdır.

Bedi tekrarlar. Şifahi edebiyat ürünlerinin estetik yapısında ve dil üslup bütünlüğünde yapılan sistematik tekrarlar önemli bir yer tutar. Dilin estetik, morfolojik, leksik, sentaktik seviyelerini kuşatan sistematik tekrarlar ve bu tekrarların sıralanış kuralını K. Veliyev “Kitab-ı Dede Korkut” destanları üzerinde detaylı olarak incelemiştir. (Veliyev, 1981; Veliyev, 1989; Nerimanoğlu, 1999)

İrk Bitig'in leksik tekrarları 65. bölümün başlangıç veya sonunda görülmektedir. “Edgü ol” formel tekrarı, aynı sentaktik seviyede duran “yablak ol” leksik tekrarı ile paralellik oluşturur ve metinde tesiri güçlendirir. İrk Bitig'de “tensi men”, “Titir bugra men”, “Ança bilingler” gibi leksik tekrarlar da vardır ki, bunlar eserin üslubi akıcılığını temin etmeye hizmet ederler.

Bilindiği gibi sistematik tekrarların şekillenmesinde ritim ve tonlama da büyük rol oynar. Her bir metin cümlelerin, cümleler ise sözlerin, sözler ise seslerin yarattığı tekrarlar sistemini oluşturur. Bu ritim ve tonlama fal kitabında verilen ruh hali, psikolojik durum, sevinç, keder, iyi-kötü durumları ile uygunluk oluşturur:

Turuk at
Semriti yirin
Öpen yügürü barmış
Utru yirde ogrı sook uşup tut,
İpan minmiş,
Yiline, kudursug ınına teği
Yagripan kamaşayu umatın turur, tir
Ança bilin:
Yablak ol. (Orkun, 1994: 268-269)

Tercümesi:

Cılız at
 Şişmanladığı yeri
 Hatırlayıp koşarak gitmiş
 Karşı yerde hırsız onu zorla tutmuş
 Binmiş
 Yelesine, kuyruk ucuna kadar
 Sürtülüp yara olduğundan, durur der
 Böyle bilin
 Kötüdür o.

(Zayıf at semizlediği yeri hatırlayarak fırlayıp varmış oradaki yerde(bir) hırsız(la) karşılaşmış (onu) tutarak binmiş memelerine (kuyruğuna?) kadar zehirlenerek harekete gayri muktedir kalır. Bunu bil. Fenadır bu.)

Burada ruh hali ritmik cümlelerde öyle bir şekilde verilmiştir ki falcı söylemeden bile dinleyici falın kötü gittiğini tahmin eder.

Tekrarlar sistemini ses seviyesinde oluşturan, şüphesizdir ki metne özel bir güzellik veren tonlamadır. Tonlama sentaktik tekrarların kurulmasında büyük rol oynar ve sesleniş, emir, soru şekillerinde farklılaşarak cümlelerde duruma uygun heyecanı yaratır. Aşağıda “a” sesleri üzerine kurulan estetik tekrarlar, sesleniş cümlesi şeklinde tonlamayı kurmaya yardım eder:

Altun başlıg yılan men
 Altun kurusakımın kılıçın kesipen
 Özüm yol intin
 Başımın yol ebintin, tir
 Ança bilinler:
 Yablak ol. (Orkun, 1994: 267)

Tercümesi:

Kızıl başlı yılanım
 Kızıl kursağımı kılıçla kesip
 Vücudumu atın
 Başımı eve gönderin, der.
 Böyle bilin:
 Kötüdür o.

(Altun başlı yılanım. Altun kursağımı kılıca keserek özümü yol ? başımı yol evlerden (?) bunu biliniz. Fenadır bu.)

Soru şeklinde kurulan tekrarlar Irk Bitig’de çok azdır. Bu da fal kitabının kendi tabiatıyla izah edilmelidir. Çünkü burada cümle parçaları bütünlükte aranan soruya cevap olduğundan ayrıca soru cümlesine gerek duyulmamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, metnin anlamının açığlanmasında ritim ve tonlamaların rolü inkar edilemez.

Eski Türk edebiyatının (ister nesir olsun ister şiir) taşıyıcı vasıtalarından biri de aliterasyonlardır. Başlangıç seslerinin veya ses gruplarının sistem dahilinde birbirini izlemesi, özellikle de ünsüz seslerin ahengi aliterasyonun esasını teşkil eder.

Aliterasyonlar. Irk Bitig’de hem sözlerin önünde hem de sözlerin sonunda ve bazen de ortasında rastlanan aliterasyonlar çoğunluk teşkil etmektedir. Özellikle k/g, t/d, b/p seslerinden şekillenen aliterasyonlu şiir (buna ritimli nesir de demek mümkündür) Irk Bitig’in dilinde zengindir. Bir örnek verelim:

Üze tuman tırdı
Asra toz tırdı
Kuş oğlu uça aztı
Kiyik oğlu yügürü aztı
Kişi oğlu yorıyu aztı
Yana Tenri kutınta
Üçünç yolda kop esen tükkel körüşmiş
Kop eğirer, sebinür, tir
Ança bilinler:
Edgü ol. (Orkun, 1994: 268)

Tercümesi:

Yukarıda duman durdu
Aşağıda toz durdu
Kuş yavrusu uçarak azdı,
Geyik yavrusu kaçarak azdı,
İnsanoğlu yürüyerek azdı
Yine Tanrı nazarında
Üçüncü yılda her şey selamet, bütün görünmüş
Hepsi mutlu olur, sevinir –der.
Böyle bilin:
İyidir o.

(Üstte duman (sis) durdu; aşağıda toz durdu. Kuş oğlu (yavru kuş) uçarak yolunu kaybetti. Yavru geyik koşarak yolunu kaybetti. İnsan oğlu

yürüyerek yolunu kaybetti. Yine tanrı nezdinde üçüncü yılda hep sağ (salim) tamamen biraraya gelmişler hep memnun olur sevinirler. Bunu biliniz. İyidir bu.)

İrk Bitig'in aliterasyonlu paralelizmlerle zengin bir dilde yazıldığına, dilinde şiirselliğin güçlü olduğuna İ. Stebleva'dan sonra A. Bombaci de dikkat etmiştir. İrk Bitig'de aliterasyonlu şiir sonu asonans kafiye ile biten, hece ölçüsü bakımından uyum oluşturan üçlükler, dörtlükler, beşlikler vardır. Bunların hece ölçüsü:

4+3+5

5+3+3

4+3+3 dür.

İrk Bitig'de tespit edilebilen şiirlerin kafiye sistemi, abab veya abcb şeklindedir. Bütün bunlar eski Türk şiirinin artık oluşmakta olduğunun bir göstergesidir. A. Bombaci bu tip misalleri “şiir” olarak adlandırır. (Bombaci, 1964: 57) Ancak araştırmacı bunları mani marşlarından ve dualarından, ayrıca Uygur şairlerinin şiirlerinden (mesela Aprınçur Tigin'in şiirlerinden) ayırmayı da unutmaz. Şunu da belirtelim ki daha sonraki hece ölçülü şiirin oluşmasında İrk Bitig şiirinin rolü inkar edilemez:

Yılka teğmişig yıdıtmayın (5+4)

Ayka teğmişig artatmayın (5+4) (Orkun, 1994: 281)

Tercümesi:

Yılına çatmışı (yaşlanmış adamı) yürütmeyin

Ayına çatmışı (az yaşlı) mahvetmeyin.

(Yaşına (senesine) erişenin çürümesine, ayına erişenin harab olmasına müsaade etmem.)

Heceli şiirin ilk örneği kabul edilebilecek bu tip parçalar İrk Bitig'de o kadar da çok değildir. Bu heceli şiirlerin sonraki çağlarda manilerde, türkülerde daha fazla ortaya çıktığı görülür. İrk Bitig'ten verilen örneklerden anlaşılacağı gibi artık kafiye de sezilmektedir. (Yıdıtmayın-artatmayın). Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsü'nde 16. yy.a ait olduğu kabul edilen cönkte saklanılan mani örneklerindeki kafiye ve hece ölçüsü şiirin inkişaf yolunu izlemek için önemli materyal verir. Bu örneklerin bazılarını İrk Bitig metni ile mukayese edince maninin oluşmasında Uygur edebiyatının, o cümleden İrk Bitig şiirinin büyük rol oynadığı anlaşılır.

Men aşig yasemensiz
Bağların yasemensiz
Men öldüm güle hesret
Gülşensiz, yasemensiz
Yol ağlayan dost küyinde
Getmeyin yase mensiz. (Bayatılar, 1977: 13)

Görüldüğü gibi bu şiirde hem kafiye hem de hece ölçüsü tam olarak biçimlenmemiştir. 18. asrın diğer bir el yazmasında korunan mani türü, aslında Irk Bitig’te rastladığımız dörtlüklere çok benzemektedir.

Aşigi bugün salanı
Zülfünü düğün salanı
Ah çekib gan ağlasın
Zeni bugüne salanı (Bayatılar, 1977: 15)

Birinci, ikinci ve dördüncü mısralar sekiz heceli olup 5+3 şeklinde kurulmuştur. Üçüncü mısra yedi heceli olup 3+4 ölçüsüne sahiptir. Irk Bitig’te gördüğümüz 5+3, veya 4+3 ölçüleri ve şiirin ölçü sayısının sabitleşmeye doğru gitmesi bu şiirin Irk Bitig’deki bazı parçalara çok yakın olduğunu ispatlar.

Boz bulut yorıdı
Budın üze yagdı
Kara bulut yorıdı
Kamıg üze yagdı. (Orkun, 1994: 278-279)

Tercümesi:
Boz bulut yürüdü
Halkın üstüne yağdı
Kara bulut yürüdü
Hepsinin üstüne yağdı.

(Boz bulut yürüdü. Halkın üstüne yağdı. Kara bulut yürüdü. Her şeyin üstüne yağdı.)

Bu dörtlükte yalnız üçüncü mısra yedi hecelidir. Diğer mısralar altı heceli olup birincide 3+3, ikincide 2+4, sonuncu mısrada da aynı şekilde 2+4 şeklinde bölünmüştür. Buradan ses aliterasyonu ile beraber b-b, c-e şeklinde ve de söz sonlarında fiilin geniş zaman çekimi ile kafiye oluşturulmaya çalışılmıştır.

İrk Bitig metnindeki bazı parçalar “Kitab-ı Dede Korkut “destanlarının dilindeki aliterasyonlu şiirlere çok yakındır. Bunu yapılan mukayeseler de göstermektedir. Öyle ki, 11. asırda şekillendiği sanılan Dede Korkut destanlarının dilinin ve üslûbunun İrk Bitig’in dil ve üslûbuna yakın olması şaşkınlık doğurmamalıdır. Özellikle, İrk Bitig metninde ayrı ayrı paralelizm türleri araştırıldığı zaman bunun şahidi olacağız. Bununla beraber Dede Korkut’un dilinde secili nesir İrk Bitig’in dilindeki aliterasyonlu nesre tam olarak benzemektedir. Bu da her iki abidenin aynı estetik yapı çerçevesinde şekillendiğini ispat eder.

İrk Bitig’in şiirlerinin eski Azerbaycan edebiyatı örnekleri ile kıyaslanması hem nesrin, hem de şiirin inkişafını izlemeye yardım eder.

Uygur edebiyatında aliterasyonlu şiir güçlü olduğundan tam hece ölçülü şiir örneklerinden bahsetmek mümkün değildir. Kısaca söylemek gerekirse bu prensip her zaman için doğru kabüledilemez. Mesela, V. Bang hece ölçüsü hala şekillenmemiş Uygur şiirinden bahsederken 4+3, 5+4, 4+3+3 ölçülü şiirlerin de mevcut olduğunu vurgular. (Bang, 1952) Şunu da belirtelim ki, Bang’ın araştırma sahası İrk Bitig olmayıp, mani marşları, mani halk şiiri ve Uygur şairleridir. Ancak herhalde Bang’ın, Türk şiirinin aliterasyon, paralelizm, hece ölçüsü, kafîye, asonans şiir hakkındaki fikirleri İrk Bitig’in ve eski Türk edebiyatının tetkikinde temel rol oynayabilir.

Aliterasyon bakımından İrk Bitig’in mazmununda yapısal-semantik planda üç bölüm açık şekilde görünmektedir.

I: Başlangıç. Bu kısımda tekrarlarla beraber aliterasyon da büyük rol oynar.

II. Fala baktıran adamı iyi veya kötü yorumlayan metin. Bu kısımda hem ritmik ifade için karakteristik olan aliterasyon, hem de şiirin ilk başlangıcını oluşturan heceli estetik parçalarda aliterasyon vardır.

III. Sonuç. Yani metnin sonunda (bazı araştırmacılara göre metnin başında) bulunan “iyi-kötü” tekrar formelleri.

Her üç bölümde de aliterasyonun hem fonetik hem de söz gruplarına rastlarız.

Sözün muhtelif yerlerinde ünlülerin uygun şekilde tekrarı da aliterasyona örnek olabilir. Bu kafiyelerin ya tam ya da kısmen kurulmasında mantiki bakımdan bağ veya köprü fonksiyonu üstlenir.

Her fasıl, üç, dört, beş ve de nadiren altı, yedi cümleden ibaret olduğundan İrk Bitig’in mazmunundaki üç parçanın her biri bir ve birkaç cümleden ibarettir. Ancak 65 fasılın herbiri üçlü yapıya sahiptir. İ. Stebleva

eski Türk ve özellikle Uygur şiiri için karakteristik olan aliterasyon sisteminin Irk Bitig'de de görüldüğünü kaydeder ve bu durumda başlangıç sözlerinin a-b, a-a-a-b, veya a-b-b-b-b-c-a-a şeklinde kurulduğunu eserden verilen örneklerle ispat eder:

Boz bulut yorıdı
 Budun üze yagdı
 Kara bulut yorıdı
 Kamıg üze yagdı. (Orkun, 1994: 278-279)

Görüldüğü gibi hem söz başındaki hem de sözün sonundaki ses aliterasyonu dörtlüğü şiir olarak nitelendirmeye imkan verir. Burada şiirin iptidai şekliyle karşılaşırız. Bu tip üçlüklerin ve dörtlüklerin “Oğuz Kağan” destanında rastlanılan örnekleri Dede Korkut Oğuznamelerinde görülen heceli şiire doğru giden yol olarak nitelendirilir. Ancak buradan çıkarak Irk Bitig eserinin baştan sona kadar şiirle yazıldığını söylemek de doğru olmaz. Malum olduğu gibi bu eserde nesir parçaları az değildir. Orhun Yenisey abidelerinde olduğu gibi Irk Bitig de şiirle nesrin karışımından ibarettir. Türk şiirinin inkişafında Irk Bitig'in rolü Kültiğin, Bilge Kağan, Tanyukuk abidelerinin rolünden daha küçük değildir. Ses aliterasyonunu oluşturan paralelizmler Irk Bitig eserinde de şiire doğru götüren ilk estetik elementlerdir. Paralelizm hadisesi İngiliz araştırmalarında (A. Bombaci'nin kitabında) daha fazla dikkati çeker. Irk Bitig'de “Közünügki-Körüglüg, Egnü-Edgü, Bağuşu-Bar, Yaruglug-Yaşığıg v.s...” gibi paralelizmler ses aliterasyonunun oluşmasında asıl yapısal unsurlardır. Irk Bitig eserinde cümleler muayyen ritmik gruba bölünürse, üslupta akıcılık varsa, demek ki kafiyeli şiirin alametleri artık oluşmuştur. Şüphesiz eski Türk edebiyatının estetikliği şifahi yaratıcılığın tesiri neticesinde oluşmuştur.

Fal kitaplarının estetik yapısı hakkında Alman Türkologları W. Bang'la A. von Gabain'in de fikirleri ilgi çeker. Bu bilim adamları daha çok Çinlilerin “İ-Tzin” kitabının tercümesi tesiri ile fal kitaplarının şiir parçaları ile zenginleşmiş olduğunu kaydederler. (Bang, Gabain, 1929) Genellikle, yalnız fal kitapları değil eski Türk metnlerinin de büyük çoğunluğu açık ifadelerle, estetik deyimlerle, asonans kafiyelerle doludur. Bu da hiç şüphesiz eski Türk şifahi geleneğinden ileri gelir. Bilindiği gibi Türklerin şifahi bir şekilde yaşattıkları metnlerinin çoğu nesir (Buraya atasözleri, bilmeceler, dualar v.s dahildir) şeklinden ibaret idi. Sözlü gelenekte oluşturulan kafiyeli şiirden ibaret (destan, name, ağıt v.s) türler de yok değildi. Böyle olmasaydı şifahi metinler binlerce yıl halkın hafızasında kalmazdı. Hafızada daha çok kalabilen, değişime fazla uğramayan metinler, şüphesiz şiirle söylenilmiş türlerdir. Türk halkı eski çağlardan beri şiirli metinler söylerdi. Hatta onların hukuki, tıbbi, dini eserleri de şiiri hatırlatırdı.

Dünyanın en büyük destanlarından en az üç-beş kat büyük olan “Manas” destanının da şiirle söylenmiş olması tesadüfi değildir. Bir malumata göre 19. asırda bile Türkiye’de kadınlar mani ile fala bakarlardı. (Smirnov, 1891:440) Bunun izleri bayramlarda okunan özel falnamelerde kendini gösterir. Bu fala bakma sürecinde de şiirle söylenilen metinlerden sonra sandığa konulmuş eşya çıkarılır ve yorum yapılır. Tabii ki şiirler söylemek ve şiirle fala bakmak geleneğinin kökü şamanlara kadar ulaşır. S.Malov Irk Bitig’in bu özelliğini dikkate alarak onu şaman dünya görüşünün mahsulü olarak kabul eder. (Malov, 1951:13) Metnin estetik yapısına, mazmununa, ayrıca her faslın başında verilen daireciklere değinmeyen V.Thomsen Irk Bitig adlı eserde maniheizt dünya görüşünün olduğunu bildirir. Bu eserin mani dinin tesiriyle oluştuğunu kaydeder. (Thomsen, 1912:183) Aynı fikre A.von Gabain de katılır. (Bang, Gabain, 1929:201) O da bu abideyi mani metni gibi kabul ederdi. Bu yanlış fikre sebep Irk Bitig’in Uygurların mani dininde olduğu vakit meydana çıkmasıdır. Türkologların çoğu bu devirlerde yazılmış eserleri karakterlerinden, mazmunlarından bağımsız olarak mani edebiyatı kabul ederler. Aynı şekilde Uygurların Buda dinini kabul ettikleri devirde yazılmış eserleri de Burhani edebiyatı olarak sayarlar. Bu edebiyatlara halk şiirlerini, bilmeceleeri, atasözlerini, fal kitaplarını da dahil ederler.

Bedi tamlamalar veya bediî tayinler. Irk Bitig’in estetik bütünlüğü içinde bedii tayinler veya bedii benzetmeler de özel bir yer tutar. Bedii tamlamalar bilindiği gibi sentaktik karakter taşır ve onu oluşturan halkın hayat tarzını, düşüncesini, hayat felsefesini, inanç yapısını, adet ve geleneklerini ifade eder. Irk Bitig’in dilinde hem leksik-semantik hem de sentaktik benzetmeler görülmektedir. Kitab-ı Dede Korkut destanlarının dilinde ortaya çıkarılan bedii tamlamalar (Nerimanoğlu, 1999) aynı şekilde Irk Bitig’in dilinde de mevcuttur. Bu formülden istifade ederek Irk Bitig adlı eserdeki benzetmelere dikkat çekelim.

a- Eşyanın karakteristik niteliğini belirginleştiren ve bir kelimedden ibaret olan bedii tamlamalar:

Yargun kıyık men
 Yağlıg tagıma ağıpan
 Yaylayur turur men
 Meniliğ men tir
 Ança bilinler
 Eğdü ol. (Orkun, 1994: 281)

Tercümesi:
 Yorgun hayvanım

Yaya olarak dağıma çıkıp
Yaylanıp dururum
Şenim –der
Onu bilin
İyidir o.

(? geyiğim. Yaylak dağıma tırmanarak yaz geçirir dururum. Şenim bunu biliniz. İyidir bu.)

Yahut semiz at, yiğit er v.s. gibi bedii tamlamalar sözlü benzetmelere örnek olabilir.

b- Irk Bitig'in dilinde çift kullanılan bedii tamlamalar da vardır ki, bu da kuvvetlendirme fonksiyonunu yerine getirir.

Talım kara kuş men
Yaşıl kaya yaylağım
Kızıl kaya kışlağım
Ol tagda turupan menileyür men
Ança bilinler. (Orkun, 1994: 278)

Tercümesi:
Yırtıcı kara kuşum
Yeşil kaya yaylağım
Kızıl kaya kışlağım
O dağda durup zevk alırım
Böyle bilin.

(? ben tavşancıl kuşuyum. Yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım bu dağda durarak zevklenirim. Bunu biliniz.)

Burada daimi kullanılan iki unsurlu, daha doğrusu hem şekil hem de anlam bakımından aynıyet oluşturan benzetmeler de vardır.

Bunlar da çift bedii tamlamalar gibi manayı kuvvetlendirmeye hizmet eder.

c- Muhtelif sözlerin önünde kullanılan aynı kelimedenden türemiş bedii tamlamalar... Bu benzetmeler bazen ayrı ayrı manalar da ifade edebilirler.

Altun örgin (kızıl taht)
Altun kanat (kırmızı kanat)
Altun başlığ (kızıl başlı)
Altun kuruğsak (kızıl kursak)

ç- Aynı sözün karşısında kullanılan benzetmeler... Bunların başlıca fonksiyonu çeşitli anlamlar oluşturmak ve sözün değişik meramlarda kullanılmasının derecesini göstermektir.

Sarıg atlıg sabçı
 Yazıg atlıg yalabaç
 Edgü söz sab elti kelir tir
 Ança bilin:
 Ayıg edgü ol. (Orkun, 1994: 267)

Tercümesi:
 Sarı atlı savaşıcı
 Yağız atlı elçi
 İyi söz, haber getirerek gelir-der
 Böyle bilin
 Çok iyidir o.
 (Sarı atlı haberci serbest atlı sefir iyi söz haber getirerek gelir.Bunu bil.
 Yahut;

Turuk at (zayıf at)
 Özlüg at (binek at)

d- Üç ve daha fazla kelimeden ibaret olan bedii tamlamalar... Bunlar da manayı kuvvetlendirir.

Ala atlıg yol tenri men
 Yarın-kiçe eşür men
 Utru eki aylıg kişi oğlın sokuşmış
 Kişi korkmuş
 Korkma timiş
 Kut birgey men, -timiş
 Ança bilin;
 Edgü ol. (Orkun, 1994: 265)

Tercümesi:
 Ala atlı yol tanrısıyım
 Gündüz-gece gezerim
 Karşıda iki aylık insanoğlu ile karşılaştım
 İnsan korkmuş
 Korkma demiş
 Baht veririm –demiş
 Böyle bilin.
 İyidir.

(Alaca atlı yol tanrısıyım. Erken geç sürer giderim. Karşıda iki aylık insan oğluna rastlamış insan korkmuş korkma demiş kut veririm demiş bunu bil iyidir bu.)

e- Dört kelimeli bedii tamlama... Abidede buna yalnızca bir yerde rastladık.

Altun kanatlıg talım kara kuş men
Tanım tüsi takı tükemezken
taluyda yatıpan
Topladukımın tutar men
Sebdükimin yiyür men
Andag küçlüğ men
Ança bilinler;
Edgü ol. (Orkun, 1994: 265)

Tercümesi:

Arkam kızıl kanathı kara kuşum
Denizde yatıp
Arzu ettiğimi tutarım
Sevdiğimi yerim
O kadar güçlüyüm
Böyle bilin
İyidir o.

(Altun kanatlı ? kara kartalım vücudümün görünüşü henüz tamamile inkişaf etmemişken denizde (sahilde) yatarak arzu ettiklerimi tutarım. Sevdiklerimi yerim. O kadar güçlüyüm. Bunu biliniz. İyidir bu.)

İrk Bitig'in dilinde genişlemiş bedii tamlamalara rastlamadık. Ancak yiğidin, kahramanın gücünü yahut kudretini kuvvetli bir şekilde vermek için kullanılan benzetmeler çoğunluk teşkil etmektedir. Bu da bedii tamlamaların, metnin estetik yapısında, önemli yerlerden birini tuttuğunu gösterir. Herhalde bedii tamlama İrk Bitig eserini sırf şifahi halk edebiyatı mahsulü gibi düşünmeye imkan veren başlıca üslubi özelliklerden biridir.

Paralelizmler. İrk Bitig metnini kuran, onu estetik eser haline getiren sentaktik paralelizmlerdir. Eski metinlerde paralelizmin en yaygın türü üslubi paralelizmdir. Her faslın sonunda verilen "bu iyidir", "bu kötüdür" zıtlığı üslubi paralelizmi oluşturmakta anahtar rolünü oynar. Anlaşıldığı gibi üslubi paralelizmin başlıca özelliği herkes tarafından kabul edilmiş, normatif dil unsurlarını içine alan dil paralelizmleridir. İrk Bitig'in dilinde canlı halk dili için karakteristik olan elementler dil paralelizmini oluşturmakta asıl rol oynar. Bundan binlerce yıl önce şekillenen ve yazıya geçirilen İrk Bitig adlı

eserde eski Türklerin dünya görüşünden gelen şiir anlayışını görürüz. Üslubi paralelizmlerin çoğu artık hikmetli ifadeler gibi kalıplaşmaktadır.

Yılka teğmişig yıdıtmayın
Ayka teğmişig artatmayın
Edğüsü bolzun tir
Ança bilinler;
Edğü ol. (Orkun, 1994: 281)

Tercümesi:
Yılına ulaşmışı yürütmeyin
Ayına ulaşmışı mahvetmeyin
İyi olsun der
Bunu bilin;
Bu iyidir.

(Yaşına (senesine) erişenin çürümesine, ayına erişenin harab olmasına müsaade etmem. İyi olsun. Bunu biliniz iyidir bu.)

Dil paralelizminde hitaplar da mühim yer tutar. Bu durumda evrensel dil unsurları için karakteristik olan elementlerden istifade edilir. Paralelizm sıralama, bazen de övme karakteri taşıdığından hitaplar ayrıca mazmun kazanır. Irk Bitig kitabında bu tip hitaplar, hem insanlara hem de hayvanlara yapılır.

Irk Bitig eserinde karışık cümlelere fazla rastlanmasa da cümlede iç paralelizm yeteri kadar kullanılmıştır. Tabii ki Irk Bitig metninde bazen cümlelerin sınırlarını doğrudan doğruya muayyenleştirmek mümkün olmasa da paralelizmin bu tipi açık şekilde görülür. Mesela; 18. fasılda metnin iç paralelizmi açık şekilde görülür:

Kerekü içi ne teğ ol
Tüğünüki ne teğ ol
Közünükki ne teg körüklüg ol
Eğni ne teğ edğü ol
Bağışı ne teğ?
Bar ol, tir
Ança bilinler:
Ayıg edğü ol. (Orkun, 1994: 269)

Tercümesi:
Çadırın içi nasıldır?

Tütsü yeri (bacası) nasıldır?
Pencereleri nasıl görünüşlüdür?
Damı ne kadar güzeldir?
Bağları nasıldır
Vardır der.
Böyle bilin.
Çok iyi o.

(Çadırın içi nasıldır?Onun duman deliği nasıldır? Pencereleri nasıldır? Manzarası damı nasıldır? İyidir. İpleri nasıldır? Vardır. bunu biliniz fena iyidir bu.)

Söz sonuna gelen tekrarlar üzerine kurulan bu paralelizm ayrıca üslûba ayrı bir güzellik verir. Bu durum İrk Bitig metninin yüksek seviyede güzelleştiğini, dilin artık estetikleştiğini, falnameleri oluşturan sanatkarların edebi dilin ve sanatın bütün türlerinden maharetle istifade ettiklerini ispatlar.

Cümle veya metin iç paralelizmin bazı türlerinde fikir, sondaki söz birleşmesinin veya cümlenin üzerinde kurulduğundan bediilik özelliği benzetmeler, karşılaştırmalar, tekrarlar üzerine kurulur.

Uzun tonlug küzünüsin
Kölke içginmiş,
Yarın yanrayur
Kiçe kenrenür, tir
Ança bilinler:
Munlug ol
Ayığ yablak ol. (Orkun, 1994: 270-271)

Tercümesi:
Uzun giyisili rahip aynasını
Göle düşürmüş
Gündüz yana yana ağlar
Gece sıkıla sıkıla ağlar –der.
Onu bilin
Dertlidir
Çok kötüdür.

(Göle düşürmüş sabah hafif hafif çalar. Gece kulağa hoş gelmiyen bir surette çalar. Bunu biliniz azab vericidir bu şer, fenadır bu.)

Asıl fikir örnekte görüldüğü gibi, aynasını kaybetmiş rahibin dertli olması üzerine toplanmıştır. Önceki cümleler dertlidir sözünü tamamlamaya

hizmet eder. Soru-cevap şeklinde olan paralelizmlerde de fikir çoğu zaman sonuncu cümlelerin veya sözün üzerine kurulur.

İrk Bitig konu bütünlüğüne sahip metin olmadığından, orada hadiselerin inkişafını izlemek bakımından kıymetli olabilecek paralelizmlere rastlamak mümkün değildir. Ancak cümle veya metinde iç paralelizmlerin mevcudluğu eserin duygusal niteliğini artırır ona hususi üslubi estetik verir. İrk Bitig metninde aynı uzuvlu yani uzuvlarının sayısı aynı olan paralelizmlerle beraber uzuvlarının sayısı değişen paralelizmler de vardır.

İlmi literatürde birinci tür paralelizmlere tam, ikinci tür paralelizmlere tam olmayan paralelizmler demek gelenek halini almıştır.

Her iki tür paralelizmin İrk Bitig kitabında kullanılması bu fal kitabının yüksek bir estetik yapısının olduğunu ispatlar. Ancak her durumda tam paralelizmler çoğunluk teşkil etmektedir. Mesela, Udu yir yarudı, udu kün toğdı, misalinde uzuvları paralel ve sayıları aynı olan tam paralelizmle karşılaşırız.

Kan olurupan ordu yapmış
İli turmuş
Tört buluntaki edğüsi
Uyuru tirilipen menileyür,
Bedizleyür tir
Ança bilinler
Edğü ol. (Orkun, 1994: 272)

Tercümesi:
Han oturup ordu basmış
Halkı kalkmış
Dört taraftaki iyisi
Ağılları toplamış zevk alır
Süsler, der
Böyle bilin
İyidir.

(Han (tahta) oturarak paytaht yapmış ülkesi durmuş dört bucaktaki iyileri akıllıları topluyarak zevk alıyor, süslüyor. Bunu biliniz. iyidir bu.)

Şunu da kaydedelim ki, tam paralelizm cümle içi, ayrıca metin içi olabilir. Burada tonlama esastır. Tam olmayan paralelizmlerde uzuvlar birbirini tamamlar söz sırası tam olarak korunmaz vs... Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tam olmayan paralelizmler tam paralelizmi şekillendiren

hazırlık merhalesi rolünü oynar. Diğer taraftan tam olmayan paralelizm genellikle tam paralelizmin bir varyantı nispetindedir.

Irk Bitig'in dilinde ortak bir söz veya söz birleşmesi üzerine kurulan paralelizmler de vardır. Ortak söz veya söz birleşmesi üzerine kurulan bu tip paralelizmlerde ortak parçalar öne ortaya veya sona gelebilir. Irk Bitig metni hacimce küçük olduğundan onda sıralanan paralelizmlerin hepsini müşahade edemeyiz. Aynı şekilde folklor estetiği için makbul sayılan diğer elementler de bu eserin hacmi dışındadır. Mesela cümlelerin sonunda kullanılan ortak sözlü paralelizm şöyledir:

Uzun tonlug idişin
Ayakın kodupan barmış
Yana edğüti sakınmış
İdişimte, ayakımta öni kannça barır men, tir
Yana kelmiş
İdişin ayakın esen tüükel bulmuş
Öğirer sebinür tir
Ança bilinler:
Edğü ol. (Orkun, 1994: 275-276)

Tercümesi:
Uzun giyisili, kasesini
Kadehini koyup gitmiş
Yine iyice düşünmüş
Kasemden, kadehimden ayrı niçin giderim –der
Yine gelmiş
Kasesini, kadehini sağ salamet bulmuş
Rahatlar sevinir –der
Böyle bilin
İyidir.

(Rahip kasesini kadehini bırakarak varmış yine iyice düşünmüş kasemden kadehinden ayrı nereye giderim der. Yene gelmiş kasesini kadehini sağ salim bulmuş memnun sevinir. Bunu biliniz iyidir bu.)S

Cümlelerin önüne gelen söze mukabil paralelizmlere misal olarak aşağıdaki faslı göstermek mümkündür.

Titir bugra men
Örün köpükümin saçar men
Üze tenrike tegir
Asra yirke teğir

Asra yirke kirür tir
 Udıımag odguru, yatıglıg turguru yoriyur men
 Andag küçlüğ men
 Ança bilinler:
 Edğü ol. (Orkun, 1994: 270)

Tercümesi:
 Titir buğrayım
 Parlak köpük saçarım
 Üstte göklere değer
 Aşağıda yerlere girer –der
 Uyuyanları uyandırarak, yatanları kaldırarak kaçarım
 O kadar güçlüyüm
 Böyle bilin;
 İyidir.

(Dişi erkek deveyim. Beyaz köpüğümü saçarım.üstte göğe değer, aşağıda yere girer. Uyuyanları uyandırarak yatanları kaldırarak yürürüm. O kadar güçlüyüm. Bunu biliniz iyidir bu.)

Bu örnekte “titir buğra men” birleştiricisi, yani ortak cümle olup paralelizmi şekillendirme fonksiyonunu yerine getirir.

İrk Bitig’in dilindeki paralelizmler düz paralelizmlerdir. Ancak eski şifahi edebiyatının örnekleri için makbul sayılabilecek zıt paralelizmler de vardır. Bu tip paralelizm örneklerine İrk Bitig metninde rastlayamadık. Ancak bazı paralelizmleri suni şekilde değiştirmekle zıt anlamlı paralelizmler oluşturmak mümkündür. Bu estetik figür fal kitabının dilinde nedense görülmez.

Formeller. İrk Bitig’in üslûp özelliklerinden biri de onun zengin formel sözlerle dolu olmasıdır. Destan metinlerine has bu özellik kalıplaşmış ifadeler, klişeler adıyla tetkik edilmiştir. Formellerin ister destanlarda ister masallarda isterse halk türkülerinde isterse de küçük hikayelerde tetkiki Avrupa folklor bilim dünyasında geniş yer tutmuştur.

Formel aslında metinde tekrarlanan sabit ifadelerdir. (Veliyev, 1989) Rus folklorşinaslığında bu estetik elementin tatbiki yönü geniş bir şekilde kullanılmıştır. (Kumahov, Kumahova, 1985; Roşiyanu, 1974) İlmi-nazari edebiyatta formeller aşağıdaki gibi gruplandırılırlar:

- 1- Başlangıç formelleri
- 2- Geçiş formelleri
- 3- Sonuç formelleri

Irk Bitig metninde sınırlanan bu formellerin her birine örnek göstermek mümkündür. Özellikle de başlangıç formelleri fal kitabında üstünlük teşkil eder.

- Tensi men (1. fasıl)
Altun başlığ yılan men (8. fasıl)
Titir buğra men (20. fasıl)
Kara yol tenri men (17. fasıl)
Talim kara kuş men (2. fasıl)

Bununla beraber “bir kari”, “kan”, “bars”, “kiyik” gibi tekrarlanan formeller de vardır.

Irk Bitig metni fal açmak yorum yapmak için tertip edildiğinden orada geçiş formelleri yoktur. Geçiş formelleri adeta konunun bölünmesi, unsurların çoğalması, yapının karmaşıklaşması ile bağlı olarak kullanılır. Irk Bitig metni buna imkan vermediğinden orada geçiş formellerinden bahsetmeye gerek kalmaz.

Sonuç formelleri Irk Bitig metninde çok geniş şekilde kullanılmıştır. Her fasılın sonunda bazen de cümlelerin sonunda “edgü ol” yahut da “ança bilingler” formeli buna güzel bir örnek olabilir.

Irk Bitig metninde vuruş, yol yorumlarına da rastlamak mümkündür. Bu formeller Irk Bitig’in diline yazarın veya düzenleyicinin ne kadar hassasiyetle yaklaştığını gösterir. Örnek olarak vuruş formeline sıradan bir örnek verelim:

Alp er oğlı süke barmış
Sü yirinte erikliğ sabçı türtmüş, tir
Ebinerü kelser,
Özi atanmış
Öğrünçülüğ atı yitiğliğ kelir, tir
Ança bilinler:
Ayıg edgü ol. (Orkun, 1994: 279)

Tercümesi:

Yiğit er oğlu ordusuna gitmiş
Ordu yerinde olan konuşmacılar toplanmış –der

Evine doğru gelse
 Özü ad kazanmış
 Eğlenceli atı dizginden tutulmuş gelir, -der
 Onu bilin
 Çok iyidir.

(cesur insan oğlu orduya varmış ordu yerinde haberci (onu) dürtmüş der. Memleketine dönünce kendisi meşhur olur sevinerek atı ? gelir bunu biliniz fenedir, iyidir.)

Irk Bitig'in dilinde dialog şeklindeki formellere rastlamadık. Genellikle estetik metnin talepleri bakımından çok zengin materyal veren Irk Bitig 9. asrın edebi dili ve bedii metni hakkında pek çok bilgi verir. Eserin en önemli yönlerinden biri de onun halk konuşma dilinde yazılmasıdır. Buraya kadar verdiğimiz örneklerin büyük bir kısmı 9.-10. asırların canlı konuşma dilinin karakteristik yönlerini kendinde yaşatır. Bu durumda eserin dilinde nesir ve nazım problemi de canlı konuşma dili normları bakımından araştırılmalıdır.

Irk Bitig eserinin estetik yapısını araştıran İ.Stebleva'ya göre bu metnin kurulmasında Orhun abidelerinin büyük rolü olmuştur. Araştırmacıya göre bütün fasılların kompozisyonu aynıdır. Yani her bir fasıl 1./giriş tezinden, 2./mazmunun açılması ve dinleyiciyi iyi ve kötü formeline götüren parçadan, 3./ neticeden ibarettir. (Stebleva, 1970: 151) Irk Bitig'in dilinde hem nesir hem de nazım veya nazma benzer parçalar görmek mümkündür. En azından eserin son kısmında verilen tasvir 9. asrın konuşma dili hakkında tutarlı malumat verir.

Antı, amrak oğlanım, ança bilingler;
 Bu Irk Bitig edgü ol, inçin alku kentü
 Ülügü erklik ol. Bars yıl ekinti ay biş
 Yigirmige taykütan manıstandaki küçük dıntar
 Burya-ğuru eşidşiçimiz isik sanun
 İteçük için bitidim.
 (Şimdi sevgili oğullarım, onu bilin:
 Bu fal yazısı iyidir. Böylece muhtelif,
 Özü bahtının sahibidir. Bars yılı ikinci
 Ayın on beşinde Tayküntan Manıstandaki
 Küçük dindar Burya-ğuru, işitenlerimiz
 İsik Sanun İteçük için yazdım.)

İ. Stebleva'ya göre Irk Bitig'in şiir kısmının ses sistemini aliterasyon teşkil eder. Burada şiirin ölçü bütünlüğünü de aliterasyon şekillendirir.

Mesela, metinde dörtlük veya beşlik şiirlerin l bütünlüğü 6-6-6-6 yahut 6-6-7-6 yahut da 4-4-6-7 şeklindeyir.

Kerek içi ne teğ ol
Tğnki ne teğ ol
Kznkki ne teg krklğ ol
Eğni ne teğ edę ol
Bağışı ne teğ bar ol, tir
Ança bilinler:
Ayığ edę ol.

Irk Bitig'in şiir Yapısı. Bu rnekke görüldüğü gibi bentler 8-7-10-7-7 şeklindeyir. Herhalde Irk Bitig metnindeki bentlerde ller Orhun-Yenisey kitabelerinin şiir kuruluşundan daha sabittir. Bunu Kl Tekin abidesinin dilindeki şiir parçaları ile Irk Bitig eserinin şiirlerinin mukayesesi de gösterir. Irk Bitig metninin dilinde tabii ki yalnız şiir değil, birtakım eski edebi eserlerde olduğu gibi şiir-nesir birleşmesi vardır. Her ne kadar İ.Stebleva bu eserin dilinin yalnız şiirlerden şekillendiği fikrinde ısrar etse de tahlil metinde aliterasyonlu nesrin de varlığından haber verir. Bu tip nesir örnekleri yalnızca kitabın sonunda değil ortalarında da vardır.

Uzun tonlug kznisinin klke iğinmiş,
Yarın yanrayur, kiçe
Kie kenrenr, ttir
Ança bilinler:
Munlug ol.
Ayığ yablak ol. (Orkun, 1994: 270-271)
(Uzun giyisili rahip aynasını gle düşürmüş
Gündüz yana yana ağlar
Gece sıkıla sıkıla ağlar –der
Onu bilin dertlidir
Çok kötüdür.)

Bu rnekke aliterasyon vardır. Ancak misallerdeki hece ölüsünün şiirleşmeye doğru gittiğinden bahsetmeye gerek yoktur. Bu olsa olsa nesrin daha akıcı rneği olabilir. Tabii ki aliterasyonlu şiire de misaller göstermek de mümkündür. Bu durumda hem cümle öncesindeki sözler (Mesela boz, budun, kara, kamuğ) aliterasyon oluşturmakta, diğer taraftan hece ls de nispeten sabitleşmeye doğru gitmektedir

Boz bulıt yorıdı
Budun ze yadıdı
Kara bulıt yorıdı

Kamıg üze yağdı.
 (Boz bulut yürüdü
 Halkın üstüne yağdı
 Kara bulut yürüdü
 Hepsinin üstüne yağdı.)

Fasılın sonraki mısralarında 4-4-5 şeklinde ölçüler gelir. Bu dörtlük İrk Bitig'te daha çok şiir gibi şekillenmiştir. Her zaman fasıllardaki mısraları ölçü olarak vermek ve bunları aliterasyonlu şiir kabul etmek pek doğru olmaz. Aliterasyonlu şiir için ölçü şart değildir. Burada seslerin birbirini izlemesi, kulakta akıcılığın temin edilmesi esas prensiptir. Bununla beraber belirtmek gerekir ki şiirin ilk başlangıçları hece ölçüsünün şekillenmesi, ondan sonra kafiyenin meydana çıkması ile başlar. Bu durumda İrk Bitig metninin dilindeki bazı parçaları şartlı olarak şiir olarak nitelendirmek mümkündür. Bu şiir eski Türk edebiyatı için karakteristik olan şiir türü gibi de kıymetlendirilebilir.

İrk Bitig'ten takriben 100-150 yıl sonra yazılan M.Kaşgarlı Divanındaki şiirlerde artık hece ölçüsü, iç vezin şekillenmiştir. Ancak bugün manilerimizde rastladığımız canlılık ve kafiye mükemmelliği "Divan-ı Lügat-it Türk" eserinde verilen şiirlerde görünmez.

Küçi teni tokıştı
 Ağuş kanım okuştı
 Çerig tebe yakıştı
 Birge kelib öç öter (Kaşgariy, 1961:114)
 (Gücüne layık vuruştı.
 Kabilelerini çağırdı
 Askerlerine yakınlaştı
 Birlikte intikam almak ister.)

Bu şiir a-a-a-b kafiye sistemi üzerine kurulmuştur. İrk Bitig'in şiir dilinde de bu tip yarı kafiyeler görmek mümkündür. Ancak bunlar artık aliterasyonlu şiirin son mısralarının ya fiil ya da isim şeklindedir. Kaşgarlı Mahmut'un da numune gibi verdiği bir şiirde daha doğrusu dörtlükte kafiye olarak görülen son kelimelerin hepsi "t" aliterasyonu üzerine kurulmuştur. Daha önce de değindiğimiz gibi İrk Bitig kitabındaki dörtlük veya beşlik şiirlerin çoğu "t" ve "k" sesleri ile aliterasyon oluşturmuştur. 9. asırda mevcut olan Uygur şiiri 11. asırda Kaşgarlı Mahmut'nın topladığı şiirlerde de şekil özelliklerini korumakta idi. Kaşgarlı Mahmut divanından bir örnekle bu aliterasyon şeklinin yavaş yavaş kafiyeeye doğru gittiğini ispatlayabiliriz.

Kelse aban tekrenim
 Etilgemek türkünüm
 Tarılmağay türkünüm
 Emdi çerig çerğesür (Kaşgariy, 1961:143)
 (Gelişi ile bize yardım etse
 Benim ahvalim düzelirdi
 Ovalarım boşalıp gitmezdi
 Şimdi iki ordu çarpışır.)

Sonuncu mısradaki “ç” sesleri de aliterasyon oluşturmuştur. Irk Bitig’te ve “Divan-ı Lügat-it Türk” te rastladığımız dörtlükler sonraki devirde Azerbaycan’da bayatı, Anadolu’da mani şeklinde daha da çok gelişerek ve ses aliterasyonunu koruyarak kafiye sisteminin de oluşmasına sebep oldu. Bu durumda şiirin tarihi inkişaf merhalesini Orhun-Yenisey kitabelerinden başlayarak, günümüze kadar gelen dörtlüklerde, beşliklerde izlemek mümkündür.

Azerbaycan bayatılarında mükemmel kafiye görmek mümkündür; ayrıca yedilikler ölçülere ayrılmıştır. Bu ayrılma, bazı bayatılarda bozulsa da aşık bayatılarında sabit şekildedir.

Goy maral ize gelsin,
 Taladan düze gelsin
 Ehdim var, yar bir geçe
 Dolansın bize gelsin (Bayatılar, 1960:157)

3-4 şeklinde ölçülere ayrılan bu bayatı ayrıca redif gibi kabul edilir. “Gelsin” kelimesinin “g” sesleri ile de dikkat çeker. Hatta üçüncü mısradaki “gece” kelimesi de “g” sesinden şekillenmekle bütünlükte şiire bir akıcılık getirmiştir. Bu tip bayatılara ve diğer türkü türlerine sıradan pek çok örnek vermek mümkündür. Bütün bunlar geleneksel olarak Uygur şiirinin aliterasyon şeklini bu veya diğer bakımdan hala yaşattığını ispat eder.

Irk Bitig’de şiirlerin bazıları ritmik vezinlere bölünür ve her vezin kendi içinde ses ahengi oluşturur. Bu da metnin dilinin son derece şiirsel olmasını sağlar:

Togan kuş tenridin kodı
 Tabışgan tipen kapmış
 Togan kuş (tırnakı) suçulanmış yana
 Tıkınmış togan kuş tırnakı
 Suçulunmuş yana tıtınmış
 Togan kuşun tırnakı
 öğüşüpen kalıyu barmış

Tabışğan terisi önüşüpen
 Yüğürü barmış andag tir
 Ança bilinler:
 Yabız ol . (Orkun, 1994: 276)

Tercümesi:
 Doğan kuş gökten ada tavşanı diyerek
 Hücum etmiş, tırnağı kopmuş
 Yine çekilmiş
 Doğan kuşun tırnağı aşınıp (?) kalarak varmış
 Yukarı kalkmış, tavşanın derisi yırtılıp
 Kaçarak gitmiş, böyle der
 Böyle bilin
 Kötüdür.

Bu uzun fasılda ilk iki mısranın üç parçalı bölümünde aynı sesler aliterasyondadır. Üçüncü ve dördüncü satırlarda yalnız üçüncü bölüm istisna teşkil eder. Görüldüğü gibi artık Irk Bitig metninde sabit şiir ölçüleri, satır içi ölçüler, mısraların aliterasyon prensiplerine göre şekillenmesi başlamıştır. Bundan başka bu fal kitabının dilinde “t” veya “k” seslerinin aynı mısradaki ardarda gelmesi de ayrıca araştırılmaya değer estetik kurallardan biridir.

Irk Bitig’in dilinde artık şiirleşmeye doğru gidiş kendini gösterir. Bu da eski Türk edebiyatının kendine has estetik sistemini yavaş yavaş yüksek merhaleye ulaştırdığını ve sonunda hece ölçülü şiirlerin oluşması ile inkişafın neticelendiğini gösterir.

Kaynakça

- BANG, W., (1952). Manichaische Hymuce – *Le Museon XXXVIII*.
 BANG, W.A., - VON GABAIN A., (1929). *Turkish Turfan Texte. 1*, Berlin.
 BAYAT, F., (2004). “Irk Bitig’de Sosyal ve Mitolojik Konular”, *Folklor/Edebiyat, c.X, sayı XXXVIII*.
Bayatılar (18.-20. asırlar), (1977). Bakü.
Bayatılar, (1960). Bakü.
 BOMBACI, A., (1964). “The Turkish Literatures. İntoductory Notes on the History and Style”, PHTF, T.II.
 ERDAL, M., (1977). “Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar”, *TDAY, Belleten*.
 KAŞGARIY, M., (1961). *Devonu Luğatit Türk*, C. II, Taşkent.
 KUMAHOV, M.A. – KUMAHOVA, Z. Ya., (1985). *Yazık Adıgskogo Folkloru*, Moskova.
 MALOV, S.E., (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad.
 NERİMANOĞLU, K., (1999). *Poetika “Kitab-ı Dede Korkuta”*, Bakü.

- ORKUN, H. N., (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- RECEBOV, E, Memmedov Y., (1993). *Orhan-Yenisey Abideleri*, Bakü.
- ROŞİYANU, N., (1974) *Tradiyonnie Formulu Skazki*, Moskova.
- SMIRNOV, V.D., (1891). “Oçerk İstorii Turetskoy Literaturi”, *Vseobşaya İstoriya Literaturi*.T.4 St.Petersburg.
- STEBLEVA, I. V., (1970). “Drevnetyurkskaya Kniga Gadaniy Kak Proizvedeniya Poezi”, *İstoriya, Kultura, Yazıki Narodov Vostoka*, Moskova.
- STEBLEVA, I.V., (1965). *Poeziya Tyurkov 6-8 Vekov*. Moskova.
- STEBLEVA, I.V., (1971). *Razvitie Tyurkskih Poetiçeskih form v.II.v*. Moskova.
- THOMSEN, V., (1912). Or. M. A. Hein’s manuscripts in Turkish “Runic” script from miran and Tun-Huang –Ö.R.A.S.Londra.
- VELİYEV, K. , (1981). *Azerbaycan Dilinin Poetik Sentaksisi*, Bakü.
- VELİYEV, K., (1989). *Lingiüstik Poetikaya Giriş*, Bakü.